УДК 316.47

В. З. Сірко

РОЛЬОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНИХ: ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ

Обґрунтовано програму дослідження рольової компетентності як чинника ресоціалізації наркозалежних, виділено об'єктивні і суб'єктивні показники ресоціалізації, визначено етапи, методики та цільову групу дослідження. Теоретичні підходи до розуміння рольової компетентності класифіковано на феноменологічний і структурний. Представлено модель емпіричного дослідження, що базується на гіпотетичній структурі рольової некомпетентності наркозалежного з відповідними сферами вияву та показниками. Так, до сфер вияву, які окреслюють її зовнішню структуру, віднесено соціальні ролі наркозалежного (рольові відхилення від соціальних нормативних ролей, що сформувалися внаслідок відчуження особистості від соціуму), його міжособові ролі (жертва, простак тощо), які створюють патологічні стереотипи соціальної взаємодії та втягують у "нездорове" коло спілкування, а також особистісні життєві ролі, які призводять до самостигматизації ("Я – наркозалежний, ізгой"). До внутрішньої структури зараховано такі компоненти: когнітивний (обмеженість знань наркозалежного про зміст ролей, про механізми рольової взаємодії, через які він не може позбавитися від залежності та здійснити успішну ресоціалізацію); конотативний (володіння стереотипним репертуаром ролей, які не відповідають віковим характеристикам наркозалежного і не сприяють становленню зрілої, автономної поведінки; некритичне сприйняття рольових очікувань вузького кола спілкування; рольові конфлікти та емоційна напруженість) і мотиваційно-рефлексивний (неусвідомлене входження в роль, нездатність до ціннісної рефлексії процесів рольової ідентифікації). Складено перелік інтегральних показників рольової некомпетентності наркозалежного: низька рольова варіативність поведінки, рольова ригідність та глибока ідентифікація особистості із соціально-психологічною роллю наркозалежного. Висунуто гіпотезу, згідно з якою формування рольової компетентності за допомогою активних технологій впливу на особистість наркозалежного сприятиме становленню його як суб'єкта ролей, автономності його поведінки, а також усвідомленню ним власних змістів і цінностей життєдіяльності. Означено подальші перспективи дослідження, що полягають у верифікації емпіричної моделі в процесі формувального експерименту з визначення впливу рольової компетентності колишнього наркозалежного на успішність його ресоціалізації.

Ключові слова: роль, рольова компетентність, реабілітація наркозалежних, ресоціалізація, споживачі ін'єкційних наркотиків.

V. Z. Sirko

ROLE COMPETENCE AS A RESOCIALIZATION FACTOR FOR DRUG ADDICTS: RESEARCH PROGRAM

The research program of role competence is substantiated as a resocialization factor for drug-addicted persons; objective and subjective resocialization indexes are

distinguished; stages, methodologies and research target groups are defined. Theoretical approaches to the understanding of role competence are classified as phenomenological and structural. The presented model of empiric research is based on a hypothetical structure of role incompetence of a drug addict with corresponding expressional dimensions and indexes. Social roles of a drug addict (role deviations from social normative roles, formed as a result of his/her personality's alienation from society) are included among the latter to outline the external structure of role incompetence, as well as his/her interpersonal roles (victim, simpleton and others like that), that create pathological stereotypes on social cooperation and pull an addict into "unhealthy" communication circle; and also personality vital roles that result in self-stigmatization ("I am an addict, a pariah, an outcast"). Internal structure includes such components as: cognitive (limited nature of an addict's knowledge about roles' nature, as well as about mechanisms of role cooperation, that make him/her not able to get rid from dependence and to carry out successful resocialization); connotative (possessing a stereotype role set that does not correspond to age characteristics of an addict and does not assist with formation of mature, autonomous behavior; uncritical perception of role expectations in narrow communication circle; role conflicts and emotional tension) and motivational-reflexional (unconscious entry into a role, inability to values-based reflection of role identification processes). List of integral indexes of role incompetence is formed: low role behavioral variability, role rigidity and deep identification of a personality with the socio-psychological role of a drug addict. The hypothesis is made, that forming of role competence by means of active personality influence technologies will facilitate addict's establishment as role subject, as well as behavioral self-sustainment and realization of his/her own senses and life values. Further research prospects are outlined, that consist of empiric model verification during formative experiment in determination of how role competence of a former drug addict influence on his/her resocializational success.

Key words: role, role competence, drug addicts' rehabilitation, resocialization, injection drug users.

Постановка проблеми. У психології рольову компетентність розуміють як здатність особистості оперативнo володіти своїми психологічними ролями, бути повноправним суб'єктом цих ролей, використовувати рольову поведінку в процесі власної життєдіяльності та життєтворчості, що дає змогу розв'язувати різні життєві проблеми [1]. Загалом компетентність – це інтегративне утворення особистості, що поєднує в собі знання, уміння, навички, досвід та особистісні властивості, які обумовлюють прагнення особистості, її здатність і готовність розв'язувати проблеми й завдання, що виникають в реальних життєвих ситуаціях, а також передбачають при цьому усвідомлення значущості предмета і результату діяльності [2]. Компетентність можна розглядати як таку стадію *зрілості особистості*, яка проявляється в її готовності діяти – самостійно, відповідально й успішно [там само].

Одне з визначень соціалізації розкриває цей феномен як процес формування соціальних ролей і *рольовий розвиток особистості*

(П. Горностай) [3]. Г. Андреева стверджує, що, означуючи соціальну роль людини, ми “відносимо” її до певної соціальної групи, ідентифікуємо її з групою [4]. Отже, соціалізація тісно пов’язана з формуванням рольової поведінки людини, її рольовим розвитком.

На думку О. Асмолова, соціальна роль є одиницею передавання соціально-типового досвіду, що забезпечує *адаптивну поведінку* особистості [5]. Логічно випливає висновок: рольова некомпетентність знижує адаптивний потенціал людини та перешкоджає її соціалізації, що може стати причиною наркотизації.

Наркотична залежність, як адикція особистості, прогресуючи, трансформує нормативні і створює патологічні стереотипи стосунків із значущими іншими людьми. Перебудовані таким чином взаємини додатково фіксують залежність у *рольових стереотипах* взаємодії, що перешкоджає змінам цих патологічних стереотипів поведінки на здорові, соціально нормативні (Ю. Валентик) [6]. Наркозалежний не усвідомлює складності побудованих під впливом його залежності взаємин з іншими, що, попри його свідомі намагання змінити такі стосунки на краще, залишаються деструктивними і напруженими, через що він не може позбавитися патології власної поведінки.

Отже, з одного боку, рольова некомпетентність може бути чинником дезадаптації і причиною наркозалежності особистості, а з другого – гальмувати та ускладнювати процеси звільнення особистості від адикції. Ефективна ресоціалізація повинна будуватися на усуненні патологічної соціально-психологічної, у тому числі й рольової, ідентифікації особистості залежного та сприяти розвитку його рольової компетентності.

Аналіз останніх публікацій та досліджень, виокремлення невіршених частин загальної проблеми. Різні аспекти рольової компетентності, а також дотичні до цієї проблематики питання життєвої і комунікативної компетентностей досліджували вітчизняні і зарубіжні психологи (П. Горностай, Я. Морено, Л. Петровська, Т. Титаренко, К. Штайнер та ін.) [7–12]. О. Ніконова застосувала рольовий підхід до аналізу феномену співзалежності, а до соціально-психологічних ознак серед іншого віднесла характеристики ролей з драматичного трикутника Карпмана (Рятівник, Жертва і Агресор) [13]. Медик за фахом Ю. Валентик у процесі реабілітації наркозалежних спирався на авторську психологічну теорію “нормативної особистості людини”, яка за своєю структурою, по суті, є переліком її соціальних ролей (батько, дитина, член групи тощо) [6]. Дослідник вважає, що брак або порушення взаємодії людини з референтним оточенням призводить до руйнації нормативної особистості і, як наслідок, до нездатності людини усвідомлювати власні потреби, формування соціально неприйнятних патернів поведінки і дезадаптації. Ця теорія пропонує насамперед психологічні засади побудови роботи лікаря-психотерапевта з наркозалежними, а процес

їхнього зцілення не враховує цілеспрямоване формування в них навичок рефлексії власних ролей. Тут наголос зроблено на соціальних статусах особистості, однак не йдеться про соціально-психологічні ролі або про специфічні психологічні его-стани особистості за Е. Берном [14]. Останній яскраво описав у своїх працях “психологічні ігри” залежних від алкоголю осіб, але про цільове оволодіння рольовими компетенціями для виходу клієнтів з патологічних его-станів теж не йшлося. Отже, незважаючи на очевидну валідність тематики дослідження, рольова компетентність як чинник ресоціалізації наркозалежних осіб не стала предметом окремого науково-психологічного аналізу, також досі не представлено програму емпіричного дослідження впливу рольової компетентності на ефективність процесу ресоціалізації наркозалежних.

Мета статті: обґрунтувати програму дослідження рольової компетентності як чинника ресоціалізації наркозалежних осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ресоціалізація – це відновлення, збереження та розвиток соціально корисного досвіду людини [15]. Ресоціалізація наркозалежних є процесом символічного повернення в суспільство колишніх споживачів ін’єкційних наркотиків, які фактично опинилися поза соціумом через девіантне поведіння. Ресоціалізація – це комплекс заходів, які серед усього іншого спрямовані на відновлення соціальних статусу, зв’язків і ролей. Реабілітація, у рамках якої і починається ресоціалізація наркозалежного, не може тривати все життя, вона покликана зробити наркозалежного суб’єктом свого життя, а не виконувати функцію суб’єктності за нього. Формування рольової компетентності колишнього наркозалежного дасть йому змогу стати суб’єктом ролей.

Завдяки теорії ролей можна детально розглядати такі соціально-психологічні процеси та феномени в процесі ресоціалізації наркозалежних, як розуміння і прийняття ролі; входження в роль і вихід з неї; психологічний зміст ролей; особливості програвання ролей тощо. Наркозалежні, що проходять реабілітацію, мають змогу обрати нові рольові візрі для інтеріоризації та подальшої ефективної власної ресоціалізації.

Рольова компетентність має певну структуру і, відповідно, такі складники: рольову варіативність, рольову гнучкість і рольову глибину (П. Горностаї) [1]. Інше визначення поєднує в рольовій компетентності ціннісні орієнтації, особистісно-рольові якості, практичні вміння та вмотивовану здатність до виконання певних ролей [2]. Компетентність взаємодії, за М. Атаї і Дж. Дарлі, передбачає здатність створювати нові зразки виконання ролі [12]. У процесі виконання соціальних ролей велике значення мають теоретичні уявлення суб’єкта про ролі; вони є вирішальними, на думку Н. Корабльової, коли йдеться про здатність особи діяти відповідно до цього пізнання, яке значною мірою визначає природу теоретичної і практичної діяльності людини [16]. Кожна жит-

тева роль має певний сценарій, неусвідомлювані стимули і мотивації, що походять з її сімейно-родової системи і виявляються в її взаємодії із соціальним оточенням (Т. Титаренко) [9], а отже, рефлексія неусвідомлюваних регуляцій рольової взаємодії є важливою. І. Ялом у контексті аналізу механізмів терапевтичного впливу говорив про рефлексію і трансформацію негативних ролей у ролі, що схвалюються соціумом [17]. На нашу думку, варіативність, гнучкість і глибина, про які говорить П. Горностаї, є радше інтегральними показниками взаємодії її складових, а от рефлексія ролі та її неусвідомлюваних компонентів, усвідомлене прийняття одних ролей, творче їх переосмислення і трансформація інших, конструювання нових адаптивних зразків поведінки тощо і є складниками рольової компетентності. Означимо підхід до розуміння рольової компетентності через інтегральні показники феноменологічним, а за допомогою опису психологічних процесів як механізмів її функціонування – структурним.

Відповідно до загальної структури будь-якого виду компетентності, яка є сукупністю компонентів (мотиваційного, когнітивного, діяльнісного, ціннісно-рефлексивного, емоційно-вольового) [18; 19], можна представити і структуру рольової компетентності з відповідними сферами її вияву та показниками. На нашу думку, мотиваційний і ціннісно-рефлексивний компоненти логічно об'єднуються в один – мотиваційно-рефлексивний, а емоційно-вольовий, природно, інтегрується з поведінковим компонентом у конотативний (табл. 1).

У процесі ресоціалізації та формування рольової компетентності колишнього наркозалежного слід брати до уваги особливості: найближчого соціального середовища, в яке він повертається після медико-соціальної та частково соціально-психологічної реабілітації; його психологічного стану після проходження реабілітації; попереднього соціального середовища та досвіду його спілкування в минулому (звідки він “випав”: сім'я, робота, навчання тощо); а також мотивацію подальшого життєконструювання, спрямованість у майбутнє: до чого він прагне, чого бажає, що планує. З огляду на вищесказане можна гіпотетично представити структуру рольової компетентності наркозалежного за такими компонентами (табл. 2).

Таблиця 1

Структура рольової компетентності особистості

Сфери вияву рольової компетентності (особливості процесу взаємодії з навколишнім світом за С. Рубінштейном [20])		
Світ речей (окреслює відносини “Я-діяльність”)	Світ інших людей (окреслює стосунки “Я-інші”)	Світ особистого “Я” (окреслює ставлення “Я-Я”)
виявляється переважно у сфері соціальних ролей	виявляється переважно у сфері міжособових ролей	виявляється переважно у сфері особистісних, життєвих ролей

Продовження табл. 1

Компоненти		
Когнітивний	Конотативний	Мотиваційно-рефлексивний
Володіння знаннями щодо змісту рольової компетентності: уявлення про рольовий репертуар поведінки людини, соціальний і психологічний зміст ролей; розуміння рольових очікувань інших, специфіки рольової поведінки в процесі соціальної взаємодії і власної рольової Я-концепції (рольового Я-образу, рольових переживань і домагань). Розуміння свідомих і неусвідомлюваних чинників рольової поведінки особистості та соціально-психологічних передумов рольових конфліктів (узгодження індивідуальних домагань і групових очікувань, вплив життєвих родинних сценаріїв і психологічних захистів на вибір рольової поведінки людини; ініціювання та втягування в психологічні ігри в процесі взаємодії)	Емоційно-вольова та поведінкова регуляція процесу вияву рольової компетентності за допомогою умінь та навичок ефективної рольової взаємодії: емоційне прийняття ролі, відчуття глибини, сили рольових переживань як внутрішня сторона взаємодії, що характеризує особистісну детермінацію рольової поведінки, означення валентності та характеру переживань; прийняття рішень щодо характеру власної рольової поведінки в певній ситуації; прогнозування результату рольової взаємодії (входження в роль і вихід із неї). Сумлінне виконання соціальних ролей; уміння приймати ролі інших; трансформація в процесі поведінки негативних ролей у позитивні. Креативність і суб'єктність обрання та виконання життєвих ролей: здатність витримувати соціальний тиск на обрання індивідуальних ролей у групі, створювати нові зразки виконання ролей, успішно долати сценарно обумовлені стереотипи ролей, оперативно обирати ролі залежно від вимог ситуації, розв'язувати рольові конфлікти	Ціннісно-смысловий аспект ставлення до змісту власної рольової компетентності і об'єкта її застосування, усвідомлення особистих мотивів використання психологічних знань і навичок рольової взаємодії ("Навіщо мені це потрібно?"); формування особистісної готовності до прояву рольової компетентності на основі узагальнення досвіду застосування навичок ефективної рольової взаємодії у різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях. Усвідомлення процесу обрання особистістю рольових візців поведінки і референтних груп (процесів рольової ідентифікації: ототожнення і відчуження Я від не-Я у взаємодії) та вплив на цей процес ціннісних орієнтацій. Рефлексія власних ролей і соціального статусу. Переосмислення ролей і формування вмотивованої здатності до виконання певних ролей. Ціннісно обумовлений процес конструювання ролей
Показники рольової компетентності		
Рольова варіативність	Рольова гнучкість	Рольова глибина
Різнomanітність репертуару психологічних ролей особистості, багатство її рольової поведінки	Уміння легко переходити від однієї ролі до іншої, долати стереотипи рольової поведінки	Володіння глибинною структурою ролей, опора в рольовій поведінці не лише на рольові очікування, а й на такі особистісні складові, як рольова Я-концепція, рольове переживання

**Структура рольової компетентності (некомпетентності)
наркозалежного**

Сфери вияву рольової компетентності (особливість процесу взаємодії з навколишнім світом за С. Рубінштейном [20])		
Світ речей (окреслює відносини “Я-діяльність”)	Світ інших людей (окреслює стосунки “Я-інші”)	Світ особистого “Я” (окреслює ставлення “Я-Я”)
Оскільки колишній залежний не володіє стратегіями адаптації до соціуму без вживання ПАР, то він рано чи пізно повертається до вживання цих речовин. Водночас в українському соціумі не дуже поширені ролі, які б орієнтували людину на ведення здорового і тверезого способу повсякденного життя (спортсмен, турист, “завжди тверезий”), а також спостерігається лояльне ставлення до вживання алкоголю як способу проведення дозвілля та зняття емоційної напруженості, що також є причиною “поганої” ресоціалізації колишніх наркозалежних. Для наркозалежного характерні рольові відхилення та відчуженість індивіда від соціуму	Зазвичай соціально-психологічні ролі колишнього наркозалежного не підходять для “здорових” соціальних ситуацій і “здорових” малих груп. Навіть залишивши старе оточення, “нездорові” особистісні ролі колишнього залежного (жертва, бунтівна дитина, простак, гульвіса, самітник тощо) “змушують” його шукати таке ж нездорове нове оточення, для якого ці ролі будуть підходити, а це, звісно, групи, що вживають ПАР. Це нове-старе оточення активно чинить опір зміні ролей колишнього залежного на нові і здорові	Колишньому наркозалежному бракує здатності рефлексувати власну рольову поведінку та рольові сценарії, залишені йому в психологічний спадок родиною, здатності самостійно виробляти або змінювати свої ролі; йому потрібна психологічна допомога. Наркозалежному притаманна ідентифікація патологічних ролей, самостигматизація особистості наркозалежного у ролях, які негативно оцінюються соціумом (“Я – наркозалежний”, “Я – погана людина” тощо)
Компоненти рольової компетентності		
<i>Когнітивний</i>	<i>Конотативний</i>	<i>Мотиваційно-рефлексивний</i>
Обмеженість знань наркозалежного щодо змісту рольової компетентності: “розміті” уявлення про рольовий репертуар поведінки людини, соціальний і психологічний зміст соціально нормативних ролей; про референтне коло спілкування, про структуру рольової взаємодії тощо. Викривлені знання про власний рольовий Я-образ. Загалом немає сформованої,	Наркозалежному притаманні рольові стереотипи поведінки, які не відповідають його віковим характеристикам і не сприяють автономній поведінці (Дитина за Е. Берном; Жертва за С. Карпманом), прийняття деструктивних очікувань вузького кола спілкування, володіння невеликим репертуаром ролей. Несформованість особистісних меж, щоб протистояти тиску групи,	Не моральні цінності, а потреби в задоволенні та пригніченні самосвідомості є регуляторами поведінки наркозалежного. Брак особистісної готовності (настановлення) до прояву рольової компетентності на основі узагальнення досвіду застосування навичок ефективної рольової взаємодії в різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях. Неусвідомлене, автоматичне входження в роль. Нездатність до рефлексії власної рольової

Продовження табл. 2

цілісної, несуперечливої рольової Я-концепції	коли та нав'язує вигідні їй, але принизливі для члена групи ролі (блazenь, “шес- тірка”). Обмеженість осо- бистості в обранні рольо- вих взірців поведінки і референтних груп. Наявність рольових конфліктів і напруженості	поведінки, впливу на неї референтних груп
Показники рольової компетентності		
<i>Рольова варіативність</i>	<i>Рольова гнучкість</i>	<i>Рольова глибина</i>
Звуження рольового репертуару особистості наркозалежного	Рольова ригідність залеж- ного: він перебуває в одній ролі і не здатний переключи- тися на інші для успіш- ної ресоціалізації	Залежний глибоко та повністю ідентифікується з однією ролю: патологічним утворенням “Я”-наркозалежний, що й під- тримує цю залежність

Емпіричне дослідження рольової компетентності як чинника ресоціалізації наркозалежних складатиметься з кількох етапів. Перший етап – підготовчий; його мета полягає в підборі та апробації методик, визначенні цільової групи.

Щоб визначити сфери вияву рольової компетентності, буде застосовано графічний тест “Карта життєвих ролей” П. Горностая [7] та вербальний тест “Хто Я?” М. Куна, Т. Маркпартланда [21] з подальшою класифікацією ролей за Л. Черною [22, с. 113–115]. Власне компоненти рольової компетентності визначатимуться в такий спосіб:

– когнітивний – за допомогою вербального тесту “Хто Я?” М. Куна, Т. Маркпартланда;

– конотативний – за допомогою тесту локусу рольового конфлікту за П. Горностаєм [7], а також тесту-опитувальника “Драматичний трикутник” О. Ніконової [13], тесту “Рольові позиції в міжособових стосунках за Е. Берном” [23], частково – за тестом “Хто Я?” М. Куна, Т. Маркпартланда [21];

– мотиваційно-рефлексивний – на основі методики вивчення ціннісно-рольових регуляторів взаємодії О. Голентовської [24], адаптованої до завдань нашого дослідження.

Додатково до вищезгаданих методик, які безпосередньо фіксують прояви рольової компетентності, будуть застосовані методики, які не є специфічними для визначення особливостей рольової поведінки, але показали свою ефективність у діагностиці загальних механізмів емоційної та вольової регуляції особистості, рівня її рефлексивності: опитувальник “Стиль саморегуляції поведінки” В. Моросанової [25], тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва [26]. Для визначення особливостей взаємодії у процесі спілкування наркозалежного (коно-

тативний компонент соціальної сфери особистості) доцільно застосувати методiku діагностики міжособових стосунків за Т. Лірі [27]. Інтегральні показники вияву рольової компетентності можна визначити за допомогою методики визначення рівня рольової компетентності П. Горностаєв в адаптації О. Михайленко [28].

Успішність ресоціалізації оцінюється за низкою показників і критеріїв, серед яких можна виокремити об'єктивні і суб'єктивні. Так, до перших належать: утримання від вживання психоактивних речовин (ПАР), суспільно корисний спосіб життя, позитивні стосунки в сім'ї тощо [29]. До суб'єктивних, які виявляють за допомогою експертних оцінок, психологічних методик дослідження або самозвітів колишніх наркозалежних, слід віднести: потенційну здатність до самостійної праці; дотримання моральних принципів в особистому житті, уміння та навички самостійно розв'язувати соціальні, житлово-побутові, особисті і міжособові конфлікти; рівень життєстійкості; спроможність протистояти негативному тиску соціального середовища; уміння вчасно розпізнавати зрив і запобігати йому. За цими показниками ми будемо визначати в процесі емпіричного дослідження зв'язок рольової компетентності із ресоціалізацією, а також вплив психологічного феномена рольової компетентності як незалежної змінної на ефективність ресоціалізації колишнього наркозалежного як залежної змінної.

Об'єктивні показники ресоціалізації визначатимуться за такими індикаторами:

1. Тривалість стійкої ремісії (життя без ПАР): від 3-х і більше місяців.
2. Поліпшення якості життя: відновлення нормативних соціальних зв'язків, налагодження позитивних стосунків у сім'ї тощо.
3. Зниження рівня ризикованої поведінки: утримання від протиправних дій, наявність постійного місця роботи чи навчання, самофінансування.

Успішність ресоціалізації визначатиметься також на основі низки суб'єктивних індикаторів, серед яких:

1. Рівень життєстійкості – за допомогою тесту С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва і О. Рассказової [30].
2. Рівень психологічного благополуччя – за шкалою К. Ріфф [31].
3. Вияв особистісних властивостей, які свідчать про успішність ресоціалізації, – за допомогою окремих шкал багатофакторного особистісного опитувальника Р. Кеттела (“Самостійність”, “Емоційна стійкість”, “Самодисципліна”) [32].

Зазначимо, що окремі суб'єктивні показники успішної ресоціалізації за змістом можуть збігатися із загальними показниками конотативних і рефлексивних компонентів рольової компетентності. Так, показники самостійності, емоційної стійкості, самодисципліни особис-

тості, за Р. Кеттелом, є водночас і показниками сформованості її сфери саморегуляції. Але ми розглядаємо ці властивості особистості колишнього наркозалежного як результативний складник процесу ресоціалізації, одним із чинників якої є рольова компетентність. Тому до показників рольової компетентності слід насамперед віднести психічні механізми, які безпосередньо забезпечують процеси саморегуляції і, як наслідок, формування рольової компетентності.

Щоб визначити валідність методик, що будуть застосовуватися в ході дослідження, у процесі їх апробації ми будемо порівнювати інформацію, отриману за допомогою різних методик, а також порівнюємо досліджувані групи респондентів (по 25 осіб у кожній): тих, які не вживають і ніколи не вживали наркотичні засоби, і тих, які їх постійно вживають, тобто проходять другу стадію формування залежності від наркотичних речовин [33]. Цільову групу дослідження становитимуть споживачі ін'єкційних наркотиків, які перебувають на різних стадіях формування залежності.

Другий етап дослідження – констатувальний, мета якого полягає у виявленні особливостей впливу рольової компетентності на ресоціалізацію наркозалежних з огляду на отримані на першому етапі дані. За допомогою кореляційного аналізу ми спробуємо віднайти зв'язки між показниками сфер вияву рольової компетентності і її складниками, а також між інтегральними показниками вияву, з одного боку, і показниками ресоціалізації – з другого.

На нашу думку, продуктивним буде порівняння груп досліджуваних, які перебувають на різних стадіях залежності, за рівнем вияву рольової компетентності. Це дасть змогу виявити мотиваційний складник позбавлення від залежності та його вплив на ефективність ресоціалізації.

Нагадаємо:

– перша стадія формування залежності характеризується епізодичним вживанням ПАР, відсутністю фізичної залежності, гедоністичними мотивами пошуку та вживання наркотику. Людина на цій стадії вважає, що повністю контролює ситуацію; з огляду на це найімовірнішою є мотивація до лікування та реабілітації;

– друга стадія характеризується появою фізичної залежності від наркотичної речовини; коли її немає, у людини спостерігаються фізіологічні та психічні порушення, зростає тривога, усі думки концентруються на необхідності дістати наркотик. Пошук наркотику, крім гедоністичного мотиву, також зумовлений мотивом уникнення фізіологічних і психологічних страждань (на відміну від першої стадії). На цій стадії відбувається соціальна деградація особистості: наркоман нічого не цікавить, крім задоволення своєї потреби в наркотичній речовині; з'являється моральна розпущеність та зростає схильність до

антисоціальних вчинків. Часто наркозалежні потрапляють до лікувальних установ саме на другій стадії, тому що, з одного боку, відчують наявність низки проблем (на відміну від першої стадії), а з другого – мають надію на одужання (на відміну від третьої стадії);

– третя стадія має ознаки вираженої моральної та соціальної деградації особистості; у наркомана знижується стійкість до впливу наркотику, а досягти стану ейфорії стає все складніше; хворий перетворюється на глибокого інваліда, його життя перебуває під постійною загрозою смерті [33].

Визначення напряду впливу в діаді зв'язків “рольова компетентність – ресоціалізація” визначатиметься за допомогою регресійного аналізу, а також шляхом порівняння рівнів вияву рольової компетентності за статистично значущими критеріями у вибірках, урівноважених за статтю, віком та освітою досліджуваних: які мають показники успішної та неуспішної ресоціалізації (за об'єктивними і суб'єктивними показниками). До вибірок увійдуть досліджувані, які пройшли курс програми будь-якої форми реабілітації (амбулаторна, стаціонарна, денна, змішана) і перебувають у стані ремісії.

Орієнтовна кількість респондентів – 100 осіб, по 50 осіб у кожній із груп. Із цих респондентів формуватимуться умовні групи за критерієм “стадія формування залежності”.

Третій етап дослідження – формувальний – полягатиме в експериментальній перевірці отриманих на констатувальному етапі психологічних закономірностей і тенденцій. Відповідно до структури рольової компетентності колишнього наркозалежного буде розроблено методику її формування за допомогою активних технологій впливу на його особистість. Навчально-практичний курс для колишніх наркозалежних міститиме діагностичний, інформаційний і практичний (соціально-психологічний тренінг) модулі для вирішення вищезазначених завдань. У штучно створених умовах життєдіяльності колишнього наркозалежного буде перевірено вплив незалежної змінної (рольової компетентності) на залежну (успішність ресоціалізації за суб'єктивно оціненими показниками). У формувальному експерименті візьмуть участь три групи досліджуваних: перша, експериментальна, буде задіяна у всіх трьох модулях курсу; друга, “плацебо-група”, – у діагностичному та інформаційному; третя, контрольна, – лише в діагностичному.

Висновки. Дослідження рольової компетентності має базуватися на визначенні її структури та компонентів. Зовнішня структура відображає сфери вияву рольової компетентності особистості в процесі її взаємодії зі світом, стосується розуміння нею своїх соціальних, міжособових і власне особистісних життєвих ролей, а також охоплює свідому регуляцію власної поведінки в соціумі згідно із цим розумінням. Для наркозалежного характерні відхилення від нормативних соціальних

ролей; у його міжособовій сфері домінують ролі, які призводять до формування нерівноправних, залежних стосунків, а самі життєві ролі свідчать про самотигматизацію в ролях, які негативно оцінюються соціумом.

Внутрішня структура рольової компетентності містить когнітивний, конотативний і мотиваційно-рефлексивний компоненти. Відповідно до такої внутрішньої структури наркозалежному притаманні певні особливості: обмеженість знань про власну рольову компетентність, рольові стереотипи поведінки, несвідоме прийняття деструктивних очікувань соціального середовища, нездатність до рефлексії рольової поведінки та впливу на неї референтного оточення. На показниках зовнішньої та внутрішньої структури рольової компетентності наркозалежного базуватиметься вивчення її впливу як чинника на ефективність його ресоціалізації за об'єктивними та суб'єктивними критеріями.

Формування рольової компетентності за допомогою активних технологій впливу на особистість наркозалежного сприятиме становленню його як суб'єкта ролей, автономності його поведінки, а також усвідомленню ним власних змістів і цінностей життєдіяльності. Подальші **перспективи дослідження** полягають у верифікації в процесі формувального експерименту емпіричної моделі впливу рольової компетентності колишнього наркозалежного на успішність його ресоціалізації.

Список використаних джерел

1. Горностай, П. П. (2009). *Психологія рольової самореалізації особистості*. (Дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
2. Михайленко, О. Ю. (2016). *Психологічні особливості розвитку рольової компетентності майбутніх практичних психологів*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків.
3. Горностай, П. П. (2009). Двумерные личностные конструкты как модель сценарных убеждений. *Психологічні перспективи*, спецвипуск, 3–13.
4. Андреева, Г. М. (2002). *Социальная психология*. Москва: Аспект Пресс.
5. Асмолов, А. Г. (2007). *Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека*. Москва: Академия.
6. Валентик, Ю. В. (2002). Психогенетическая модель личности пациента с зависимостью от психоактивных веществ. *Наркология*, 9, 21–25.
7. Горностай, П. П. (2007). *Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности*. Киев: Интерпресс ЛТД.
8. Петровская, Л. А. (1989). *Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг*. Москва: Изд-во МГУ.
9. Титаренко, Т. М. (2011). Кризові практики життєконструювання особистості. *Актуальні проблеми психології: психологічна допомога особистості*, 11(4), 34–41.

10. Морено, Я. Л. (2001). *Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе* (пер. с англ.). Москва: Академический проект.
11. Штайнер, К. (2016). *Эмоциональная грамотность: интеллект с сердцем. Руководство по улучшению личных и профессиональных отношений*. Киев: Интерсервис.
12. Ickes, W., & Knowles, E. S. (Eds.). (1982). *Personality, roles, and social behavior*. New York: Springer.
13. Ніконова, О. Ю. (2011). Розробка та стандартизація тесту “Драматичний трикутник”. *Практична психологія та соціальна робота*, 7, 39–44.
14. Берн, Э. (1998). *Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы* (пер. с англ.). Москва: Университетская книга.
15. Чернецька, Ю. І. (2011). Соціально-педагогічні аспекти ресоціалізації наркозалежної молоді. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*, 30–31, 290–295.
16. Корабльова, Н. С. (2000). *Багатоманітність рольової реальності: ролі і маски – лик і личина*. Харків: ХНУ.
17. Ялом, И. (2000). *Теория и практика групповой психотерапии*. Санкт-Петербург: Питер.
18. Головань, М. С. (2008). Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду. *Вища освіта України*, 3, 23–30.
19. Зимняя, И. А. (2004). *Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании*. Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. Взято из <http://fgosvo.ru/uploadfiles/npo/20120325214132.pdf>.
20. Рубинштейн, С. Л. (1999). *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург: Питер.
21. Кун, М., & Макпартленд, Т. (2006). Тест “Кто Я?”. В *Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре* (с. 82–103). Санкт-Петербург.
22. Чорна, Л. Г. (2014). *Рольова ідентичність старшокласників*. Київ: Міленіум.
23. Тест Трансактний анализ Э. Берна (Тест ребенок, взрослый, родитель). Рольевые позиции в межличностных отношениях по Э. Берну. *Психология счастливой жизни*. Взято з: <http://psycabi.net/testy/237> – test – transaktnyj – analiz – e – berna – test – rebenok – vzroslyj – roditel.
24. Голентовська, О. С. *Ціннісно-рольова регуляція особистісної успішності у командній діяльності* (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
25. Моросанова, В. И. (2004). *Опросник “Стиль саморегуляции поведения” (ССПМ)*. Москва: Когито-Центр.
26. Леонтьев, Д. А. (2000). *Тест смысловых ориентаций*. Москва: Смысл.
27. Собчик, Л. М. (1990). *Диагностика межличностных отношений: модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири*. Москва: Инфра.
28. Михайленко, О. Ю. (2016). Розробка та психометрична перевірка авторського опитувальника рольової компетентності. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*, 2, 9–15.

29. *Огляд програм ресоціалізації для споживачів наркотиків серед молоді та підлітків* (2010). Київ: Фоліант.
30. Леонтьев, Д. А. (2006). *Тест жизнестойкости*. Москва: Смысл.
31. Лепешинский, Н. Н. (2007). Адаптация опросника “Шкала психологического благополучия” К. Рифф. *Психологический журнал*, 3 (15), 24–37.
32. Капустина, А. Н. (2001). *Многофакторная личностная методика Р. Кэттелла*. Санкт-Петербург: Речь.
33. Пятницкая, И. Н. (2008). *Общая и частная наркология: руководство для врачей*. Москва: Медицина.

References

1. Gornostay, P. P. (2009). *Psykholohiia rolanoi samorealizatsii osobystosti*. [Psychology of role self-realization of personality]. (Master's thesis). Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy, Kyiv (ukr).
2. Mykhaylenko, O. Yu. (2016). *Psykholohichni osoblyvosti rozvytku rolanoi kompetentnosti maibutnykh praktychnykh psykholohiv*. [Psychological peculiarities of development of role competence of future practical psychologists]. (Master's thesis). Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody, Kharkiv (ukr).
3. Gornostay, P. P. (2007). Dvumernyye lychnostnyye konstrukty kak model stsenarnykh ubezhdeniy [Two-dimensional personal constructs as a model of scenic beliefs], *Psykholohichni perspektyvy*, spetsvypusk, 3–13 (rus).
4. Andreyeva, G. M. (2002). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology. Textbook for Higher Education Institutions]. Moscow: Aspekt Press (rus).
5. Asmolov, A. G. (2007). *Psikhologiya lichnosti: kulturno-istoricheskoye ponimaniye razvitiya cheloveka* [Psychology of personality: cultural and historical understanding of human development]. Moscow: Akademiya (rus).
6. Valentyk, Yu. V. (2002). Psikhogeneticheskaya model lichnosti patsiyenta s zavisimostyu ot psikhooaktivnykh veshchestv [Psycho-genetic model of the personality of a patient with dependence on psychoactive substances]. *Narkologiya*, 9, 21–25 (rus).
7. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: Role approach in the social psychology of personality]. Kyiv: Interpress LTD (rus).
8. Petrovskaya, L. A. (1989). *Kompetentnost v obshchenii. Sotsialno-psikhologicheskiiy trening* [Competence in communication. Socio-psychological training]. Moscow: Publishing house of Moscow State University (rus).
9. Tytarenko, T. M. (2011). Kryzovi praktyky zhyttiekonstruiuvannia osobystosti [Crisis practitioners in a design of life of the personality]. *Aktualni problemy psykholohii: Psykholohichna dopomoha osobystosti* [Current problems of psychology: psychological assistance of the individual], 11(4), 34–41 (ukr).
10. Moreno, Ya. L. (2001). *Sotsiometriya: eksperimentalnyy metod i nauka ob obshchestve* [The Experimental Method and the Science of Society]. (Translated from English). Moscow: Akademicheskii proekt (rus).
11. Shtayner, K. (2016). *Emotsionalnaya gramotnost: intellekt s serdtsem. Rukovodstvo po uluchsheniyu lichnykh i professionalnykh otnosheniy* [Emotional literacy:

- intelligence with the heart. Guide to improving personal and professional relationships]. Kyiv: Interservis (rus).
12. Ickes, W., & Knowles, E. S. (Eds.). (1982). *Personality, roles, and social behavior*. New York: Springer.
 13. Nikonova, O. Yu. (2011). Rozrobka ta standartyzatsiia testu “Dramatychnyi trykutnyk” [Development and standardization of the test “Dramatic Triangle”]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], 7, 39–44 (ukr).
 14. Bern, E. (1998). *Igry, v kotoryye igrayut lyudi. Psikhologiya chelovecheskikh vza-imootnosheniy; Lyudi, kotoryye igrayut v igry. Psikhologiya chelovecheskoy sudby* [Games, in which people play. Psychology of human relationships; People who play games. Psychology of human destiny]. (Translated from English). Moscow: Universitetskaya kniga (rus).
 15. Chernetska, Yu. I. (2011). Sotsialno-pedahohichni aspekty resotsializatsii narkozaleznoi molodi [Social-pedagogical aspects of re-socialization of drug addicted youth]. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity* [Problems of engineering and pedagogical education], 30–31, 290–295 (ukr).
 16. Korablova, N. S. (2000). *Bahatomanitnist rolovoi realnosti: roli i masky – lyk i lychnyna* [Multivariate role reality: roles and masks – face and number]. Kharkiv: Publishing house of Kharkiv National University (ukr).
 17. Yalom, Y. (2000). *Teoriya i praktika gruppovoy psikhoterapii* [Theory and practice of group psychotherapy]. St. Petersburg: Piter (rus).
 18. Holovan, M. S. (2008). Kompetentsiia i kompetentnist: dosvid teorii, teoriia dosvidu [Competence and competence: experience of theory, theory of experience]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 3, 23–30 (ukr).
 19. Zimnyaya, I. A. (2004). *Klyuchevyye kompetentnosti kak rezultativno-tselevaya osnova kompetentnostnogo podkhoda v obrazovanii* [Key competences as a result-oriented basis of the competence approach in education]. Moskva: Issledovatel'skiy tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov. Retrieved from <http://fgosvo.ru/uploadfiles/npo/20120325214132.pdf> (rus).
 20. Rubinshteyn, S. L. (1999). *Osnovy obshchey psikhologii* [The fundamentals of general psychology]. St. Petersburg: Piter (rus).
 21. Kun, M., & Makpartlend, T. (2006). Test “Kto ya?” [Test “Who am I?”]. *Psikhologicheskoye konsultirovaniye: diagnostika otnosheniy v pare* [Psychological consulting: diagnosis of relationship in the couple] (pp. 82–103). St. Petersburg (rus).
 22. Chorna, L. H. (2014). *Rolova identychnist starshoklasnykiv* [Rolevs identity of senior pupils]. Kyiv: Milenium (ukr).
 23. Test Transaktnyy analiz E. Berna (Test rebenok, vzroslyy, roditel). Rolevyie pozitsii v mezhlchnostnykh otnosheniyakh po E. Bernu [Test Transactional analysis by E. Bern (Test child, adult, parent). Role positions in interpersonal relations according to E. Berne]. *Psikhologiya schastlivoy zhizni* [Psychology of a happy life]. Retrieved from <https://psycabi.net/testy/237-test-transaktnyj-analiz-e-berna-test-rebenok-vzroslyj-roditel> (rus).
 24. Holentovska, O. S. (2017). *Tsinnisno-rolova rehuliatytsiia osobystisnoi uspishnosti u komandnii diialnosti* [Value-role regulation of personal success in team activities]. (Master’s thesis). Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy, Kyiv (ukr).

25. Morosanova, V. J. (2004). *Oprosnik "Stil samoregulatsii povedeniya" (SSPM)* [Questionnaire "Style of self-regulation of behavior": leadership]. Moscow: Kogito-Tsentr (rus).
26. Leontyev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennykh oriyentatsiy* [Test of meaningful orientations]. Moscow: Smysl (rus).
27. Sobchik, L. M. (1990). *Diagnostika mezhlchnostnykh otnosheniy: modifitsirovanny variant interpersonalnoy diagnostiki T. Liri* [Diagnosis of interpersonal relations: a modified variant of interpersonal diagnostics T. Leary]. Moscow: Infra (rus).
28. Mykhaylenko, O. Yu. (2016). Rozrobka ta psykometrychna perevirka avtorskoho opyutvalnyka rolovoi kompetentnosti [Development and psychometric verification of author's questionnaire of role competence]. *Aktualni problemy pedahohiky, psykhologhii ta profesiinoi osvity* [Actual problems of pedagogy, psychology and vocational education], 2, 9–15 (ukr).
29. *Ohliad prohram resotsializatsii dlia spozhyvachiv narkotyktiv sered molodi ta pidlitktiv*. (2010). [Overview of re-socialization programs for drug users among young people and adolescents]. Kyiv: Foliant (ukr).
30. Leontyev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennykh oriyentatsiy* [Test of meaningful orientations]. Moscow: Smysl (rus).
31. Lepeshinskiy, N. N. (2007). Adaptatsiya oprosnika "Shkala psikhologicheskogo blagopoluchiya" K. Ryff [Adaptation of the questionnaire "Scale of psychological well-being" by K. Riff]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological journal], 3 (15), 24–37 (rus).
32. Kapustina, A. N. (2001). *Mnogofaktornaya lichnostnaya metodika R. Kettella* [Multifactorial personal technique of R. Cattell]. St. Petersburg: Rech (rus).
33. Pyatnitskaya, Y. N. (2008). *Obshchaya i chastnaya narkologiya: rukovodstvo dlya vrachey* [General and private narcology: A guide for doctors]. Moscow: Meditsina (rus).

© Сірко В. З.